

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵԻՆՆԻ ՁԵՌՆԳՐԵՐԸ

(Համառոտ տեսութիւն)

Ա

Յովսէփ արքեպիսկոպոս Երկաշնաբազուկ Արղութեանի լիշատակով լիքն է Նոր-Նախիջևանը։ Ահա փառաւոր տաճարներ, որոնց բոլորի հիմքը դնողը եւ ինքն է եղել, ահա Ս. Խաչ վանքը, որ գլխովին նորա հիմնարկածը, կառուցածը ու օծածն է, ահա Հոգևոր Կառավարութիւնը, որի նախատիպար Հոգևոր դատարանն առաջին անգամ նա է բաց արել, ահա Քաղաքային վարչութիւնը, որի նախագահափար Հալկական Մագիստրատը նա է հաստատել, ահա, վերջապէս, այն բոլոր հոգևոր սարքն ու կարգը, որ մինչև ցայսօր դեռ անխախտ պահպանուած է քաղաքիս ու դորա շուրջը գտնուած հալ գիւղերի եկեղեցիներում և հոգևորականութեան մէջ, չենք խօսում արդէն այն բաղմաթիւ մանր լիշատակների մասին, որ թողել է հանդուցեալ արհին քաղաքում և որոնք մինչև ցայսօր ամեն մի քալլափոխում լիշեցնում են նորան։ Ահա, օրինակի համար, Ս. Խաչ վանքի հարաւային դրան կողքին պատիւ մէջ հազցրած գեղեցիկ մարմարիոնեալ տախտակը, որի վրայ մենք կարդում ենք. «Շնորհօքն Աստուծոյ կառուցի զսուրբ Խաչ վանքս և հաստատեցի ի սմա զդպրոցս և զտպարանս ես սանահնեցի Արղութեանց Շիռքէդի որդի և սուրբ Էջմիածնայ նուիրակ և Ռոսսաց երկրի Հալոցս աղգի առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս ի Կալսերութեան ամենայն ռուստաց Եկատերինէ Ալէքսէովին։ Երկրորդի և ի Հալրապետութեան ամենայն Հալոց տեառն Ղուկասու կաթողիկոսին աշխատութեամբ հոգևոր որդւոյն իմոյս Բալազիրոցի Կարապետ վարդապետին օծեալ եղև լամի տեառն 1791 և ի Հալոց թուին ՌՄԻ Սեպտեմբերիո. ահա Ս. Նիկո-

դալոս եկեղեցու մէջտեղը զետեղուած մարմարին քարը, որի վերայ փորագրուած է. «Կառուցաւ տաճարս աստուածային սրբոյ Նիկողայոսի հայրապետին հոգեորական արդեամբք լծանդակութեամբ և օծմամբ սրբոյ աթոռոյս Էջմիածնի ծալրագոյն նուիրակ և ռուսաց երկրի ամենայն Հայոց առաջնորդ և նոր քաղաքիս Նախիջևանայ հիմնադիր սանահնեցի Յովսէփ արքեպիսկոպոսին Արղութեանց ի Թագաւորութեան մեծին Եկատերինէի երկրորդի Կալսերուհւոյն ամենայն ռուստաց ի հայրապետութեան աթոռոյն սրբոյ Էջմիածնի տեառն Ղուկաս կաթողիկոսին ամենայն Հայոց թվին 1783». ահա և Ս. Աստուածածնի հին պատկերը, որի տակ գրուած է. «Ընս սանահնեցի երկայնաբազուկ Արղութեանց Շիօշէգի որդի Յովսէփ արքեպիսկոպոս նուիրակ սրբոյ Էջմիածնի առաջնորդ ռուսաց երկրի Հայոց աղգի և հիմնադիր Նոր-Նախիջևանայ նկարել ետու զպատկերս սուրբ Աստուածածնայ և օծեալ նուիրեցի Նորայէն սուրբ Խաչ վանիցն Նախջևանու 1786 թուին և ի մուտըն Հոկտեմբերի», և այլն և այլն:

Եւ Նախիջևանցիք էլ գնահատել են նորան, սրբութեամբ զարդացնելով ու շարունակելով նորա դրածը, հաստատածը և ամեն բանում պահելով նորա անուան լիշատակութիւնը: Նորա ոսկեղօծ շրջանակի մէջ առած պատկերը կախուած է Քաղաքային վարչութեան դահլիճում Եկատերինէ Կալսերուհու պատկերի մօտ, նորա նոյն մեծադիր պատկերներից մէկն էլ կախուած է Ս. Խաչի նախկին ժառանգաւորաց դպրոցի սրահում Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեանի պատկերի մօտ, նորա վեղարադարդ գլուխը քանդակուած է Ս. Լուսաւորիչ մալր եկեղեցու առաջ նորերումս կանգնեցրած Եկատերինէի շքեղ արձանի պատուանդանի վերայ:

Բայց ամենամեծ լիշատակը, որ հանգուցեալ արհին թողել է Նոր-Նախիջևանում, մեր կարծիքով, այն գրչագիր գրքերի հաւաքածուն է, որ խնամքով ժողովել, կաղմել և ժառանգութիւն է թողել մեզ-լետնոցս: Մենք ասում ենք ամենամեծ լիշատակը ոչ թէ նորա համար, որ մի ամբողջ քաղաքի հիմնարկութիւնը, հինգ փառաւոր տաճարների շինութիւնը, վանքի հիմնարկութիւնը, Հոգևոր դատարանի և Մագիստրատի հաստատութիւնն աւելի փոքր լիշատակներ են, քան թէ մի ձեռագրերի մատենադարան կաղմելը, ոչ, այլ որովհետև քաղաքն առանց նորան էլ կը հիմնարկուէր, եկեղեցիներն ու

վանքն առանց նորա էլ կը կառուցուէին, Հոգևոր դատարանն ու Մաղխատրատն առանց նորան էլ կը հաստատուէին, բաց ձեռագրերը կարող էին չը հաւաքուել, չը պահպանուել, կարող էին սորա-նորա ձեռքին ցրուած մնալ և ցեղի, մկների կերակուր դառնալ, փոշու ու խոնաւութեան մէջ փտել և այդպիսով կորստեան մատնուել, ինչպէս կորստեան են մատնուել ու փծացուել հալկական բաղմաթիւ այդ տեսակ հարստութիւնները:

Պորա համար պէտք էր ձեռագրերի արժէքի գիտական հասկացողութիւն, որ ալն ժամանակները հազարից մէկը չունէր, դորա համար հարկաւոր էր հալկական հնութեան, զեղարուեստի գնահատութիւնը, որ ալն ժամանակները մեր մէջ ճրագով էլ որոնուէր, չէր գտնուիլ ձիշտ է, բոլորեքեան էլ ալն ժամանակները գնահատում էին հոգևոր բովանդակութիւն ունեցող ձեռագրերը, սրբութեամբ պահպանում էին նոցա, բաց այդ գնահատութիւնն ու սրբութեամբ պահպանելը նոցանով ըրժշկուելուց և բազմաթիւ թաշկինակների ու լաթերի մէջ նոցա փաթաթելուց ու տների խոնաւ անկիւններում պահելուց հետո չէր գնում Պէտք էր Յովսէփ արքեպիսկոպոսի պէս մարդու խելացի հեռատեսութիւնը, որ մի կողմ թուած նոցա սրբութիւնը, որ սակալն չէր ազատում նոցա կորչելուց, գիտական նպատակներով Հայոց գիտութեան ու զեղարուեստի այդ անկման ժամանակներում մեծ աշխատանքով հաւաքուէին նոքա, սորա-նորա ձեռքից խլուէին, որոշուէին նոցա արժէքը և իբրև մի թանկագին գանձ պահուէին ապագայի համար:

Այդ ձեռագիր մատենաների հաւաքածուն, որի ահագին մեծամասնութիւնն այժմ պահւում է ս. Լուսաւորիչ եկեղեցում, իսկ փոքր մասը ցրուած է քաղաքի և գիւղերի եկեղեցիներում, առաջին անգամ հաւաքուել ու կարգի է բերուել Նոր-Նախիջևանի հիմնարկութեան ժամանակ 1780 թուին:

Երջանկալիչատակ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն այդ թուին Պետերբուրգից, ուր գնացել էր նա այնտեղի եկեղեցին օծելու և աշխատելու նախիջևանցոց արտօնութեան հրովարտակը ստանալու համար, ժամանելով Նոր-Նախիջևանի հիմնարկութեան համար նշանակուած տեղը և ձեռնարկելով քաղաքի հիմնարկութեան գործին, ի միջի ալլոց, ուշադրութիւն է դարձնում և Ղրիմից բերած եկեղեցական իրեղէնների վերաջ, որոնք արկղարկւղ պահւում էին զանազան մարդկանց մօտ:

Նա հրամայում է բերել իւր մօտ արկղները, բաց է անում նոցա իշխանների ներկայութեամբ, խնամքով ցուցակադրում է և պահում է նոցա մի առանձին շինութեան մէջ, որ զգեստատունն է կամ սհանդերձատունն՝ անունով նա լատկապէս հէնց զորա համար շինել է տալիս, մինչև որ կառուցուէին եկեղեցիները, որ նա արդէն ծրագրել էր, և իրեղէնները տեղադրուէին նոցա մէջ ¹⁾։ Ահա հէնց այդ ժամանակ նա կարգի է բերում և ձեռագրերը, որոնք միւս իրեղէնների հետ միասին բերուել էին Ղրիմի զանազան քաղաքների եկեղեցիներից— կաֆալի Երաշխաւոր սուրբ Աստուածածին վանքից, ս. Սարգիս, ս. Աստուածածին, ս. Օղսէնդ, ս. Յակոբ, ս. Հրեշտակապետ, ս. Յովհաննէս Աւետարանիչ, ս. Խաչ, ս. Լուսաւորիչ, Դարի ս. Նիկողայոս, ս. Համբարձում, ս. Թորոս, ս. Գէորդ, ս. Յարութիւն, ս. Ստեփաննոս, վերի ս. Նիկողայոս, ս. Յովհաննէս եկեղեցիներից, Բաղչիսարալի ս. Լուսաւորիչ եկեղե-

¹⁾ Ղրիմի եկեղեցիներից բերած զանազան եկեղեցական իրեղէնների և ժամանակաւոր «Ջգեստատուն» շինելու մասին հաւաստի տեղեկութիւններ մենք դռնում ենք Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռագիր «Դաւթար»-ում։ «Ժողովուրդըն մեր որք ելեալք են ի Ղուիմու, բերեալ էին ընդ ինքեանս, դամենալն արծաթեղէն և զշորեղէն անօթնս վանօրէից և եկեղեցեաց, զրուած է այդ մասին Դաւթարի 11 երեսում, զոր մեք մեծաւ տառապանօք և վշտօք ի բազում աւուրս աշխատեալ մերանովքն, արկաք ի դաւթար անուամբ վանօրէիցն, եկեղեցեացըն, և որոց աշխատութեամբ բերեալ էին, և հաղիւ թէ՛ շինեալ զգեստատուն տեղաւորեցաք ի նմա։ և զայս զեֆթերս պատմութեամբ, դրեցաք ի սմա զամենայն, որպէս զի՝ մի ինչ կորիցէ և ապագայն դիտասցեն զորքանութիւն բերեցեալ աւօթիցն և զմերս ջանք և տաժանելի վաստակք զի ապագալիցն ըղձալիք են անցելոցն պատմութիւնք։ զի երբ Աստուծով շինեացն զեկեղեցիսն, որոյ անուամբ որ կառուցեն, նոյն եկեղեցեաց անօթն ի նմին եկեղեցին տացեն։ որպէս մեք արարաք, սուրբ Համբարձման և սուրբ Նիկողոսին և ալլոց։ Իսկ աւելեալ զգեստքն և արծաթեղէն և անօթքն և ոսկեղէն խաչքն զնելիք են ի սուրբ Լուսաւորիչ լուսազ եկեղեցին, ուր Առաջնորդարան է լինելոց։ Նորնպէս և ամենայն վանօրէից անօթն։ Եւ զորս ի զգեստուցն հնացեալ գտաք, շուրջաք, շաղկիք, վարազուր, քիւլիմք, խալիք և խալիշալք և ալլք, խորհրդով դատաւորացն ետուք տառապեալ աղքատաց և տնանկաց։ Առաջին ամեն որք մերկք էին և ի ցրտով մեռանէին։ զի և նոքա Աստուծոյ են, և Աստուած առալս ոչ երբեք բարկանալ, ալլ հաճի և ընդունի»։

ցուց, Բալուխուի ս. Յովհաննէսից, Աղ-Մէղդիի եկեղեցուց, Թամանի ս. Աստուածածնից, Գեօղուվի ս. Նիկողայոսից, Ղա-րասուի ս. Փրկիչ վանքից, Հին-Ղրիմի ս. Խաչ վանքից և Օրհջալ եկեղեցուց: Եւ իմանալով, որ, բացի արկղներում եղածներէր, ուրիշ մասնաւոր մարդկանց ձեռքում էլ կան ձեռագրեր և ուրիշ եկեղեցական իրեղէններ, որոնք կամենալով սեփականացնել, իւրեանց լոժար կամքով չէին կամենում բերել, հրամայում է նոցա բերել՝ որոնց լորդորելով, որոնց խնդրելով, որոնց էլ սպառնալով, և չաջողում է մի մասը ստանալ, իսկ միւս մասն ախպէս էլ մնում է մասնաւոր տներում թաղցրած և պահած և ժամանակի ընթացքում դառնում է մասնաւոր անձանց սեփականութիւն:

Դորանով էլ մեկնում է ալն հանգամանքը, որ մինչև ցալսօր ևս մասնաւոր մարդկանց տներում գտնւում են հատուկօր գրչագրեր, որոնք անկասկած առաջ պատկանել են եկեղեցիներին: Որ Ղրիմից բերած եկեղեցական իրեղէնների և դորա հետ միասին և ձեռագրերի մի մասը մնացել է մասնաւոր մարդկանց ձեռքին, — ալդ երևում է ալն մի քանի խօսքերից, որ արքեպիսկոպոսը մի երկու տեղ գրել է իւր ձեռագիրը՝ «Դաւթարում», որի մէջ նա մի մի ցուցակագրել է բոլոր իրեղէնները և ձեռագրերը ²⁾: Կաֆալի Նրաշխաւոր ս. Աստուածածին վանքի իրեղէնների ցուցակի տակ, օրինակի համար, մենք կարդում ենք «ի 1786 թուին և ի լուլիսի 20. գարձեալ լալտնեցաւ զաղազ Աւետիքի մօտ սուրբ Աստուածածին վանիցն, զոր Սիմէօն վարդապետն պահէ տուեալ նմա: և մեք հաստատեալ ի վերալ նորա, հաղիւ թէ՛ զներքով գրեալըն լալտնեաց՝ լեա բաղում սուտ երդմանցո»:

Երբ որ թէ քաղաքի և թէ գիւղերի եկեղեցիները շինւում, պատրաստւում են, արքեպիսկոպոսը նորն իշխանների ներկայութեամբ բաց է անում Հանդերձաստունը և ընտրելով իրեղէնների միջից նորերը, ընծալում է եկեղեցիներին, իսկ հները, եթէ արժաթեղէն է լինում, ջարդել է տալիս և գործածում եկեղեցու դարդարանքի համար, եթէ զգեստեղէն, — ընծալում է աղքատներին: Ահա ի՛նչն ալդ ժամանակն էլ նա

2) Ալդ ձեռագիր «Դաւթար»-ը, որ մինչև վերջին ժամանակները գտնւում էր Տէր-Խաչատուր աւագ քահանայ Զարիֆեանի ձեռքում, ներկայումս դեռեղունած է ի շարս միւս ձեռագրերի ս. Լուսաւորչի մատենադարանում:

ջոկում, հանում է միւս իրեղէնների միջից ձեռագրերը, մեծ մասը նոցանից առանձին արկղի մէջ հաւաքելով և դնելով ա. լուսաւորիչ պահարանը, փոքր մասը բաժանելով միւս եկեղեցիներին առձեռն գործափութեան համար, մի քանի ձեռագիր էլ ուրիշ տպագրութեան եկեղեցական գրքերի հետ ուղարկելով Կարապետ վարդապետի ձեռքով Ղրիմ, որովհետեւ ալնտեղի եկեղեցիները, դաղթականների դուրս գալուց լիտու, բոլորովին զուրկ էին մնացել թէ եկեղեցական իրեղէններից և թէ գրքերից: Որ ձեռագրերից մի քանիսը Յովսէփ արքեպիսկոպոսը նորից ուղարկել է Ղրիմ, — այդ հանգամանքի մասին մենք նորա ձեռագիր «Դաւթարում» կարգում ենք հետևեալ ծանօթութիւնը. «Թիւն 1783 սեպտեմբերի 25-ումն ներքոյ գրեալ զոգտեմքն Կարապետ վարդապետին հառաք, որ յոանի ի Կաֆայ սուրբ Սարգիս եկեղեցւոյն և սուրբ Խաչ վանիցն, երկու ձայնքաղ շարական պատմայ, երեք ատենի գրչաւ, երեք խորհրդատետր պատմար, և այլն»:

Իւր լիշատակն էլ գաղթականների սրտում և Նախիջևանի տարեգրութեան մէջ անջինջ պահելու համար, նա ընդորում է ձեռագիր սուտարաններից մի-մի օրինակ, արծաթապատ է անել տալիս նոցա կամ իւր և կամ ուրիշ բարեպաշտ մարդկանց ծախքով և ընծալում է եկեղեցիներին, նախապէս նոցա վերայ գրելով կամ հետևեալ ընդարձակ լիշատակաբանը. «Այս սրբոյ աթոռոյն էջմիծանի ծալրագոյն նուիրակ ռուսաց երկրի ամենայն Հայոց աղգին Առաջնորդ, Նոր-Նախիջևանայ հիմնադիր և երանելի սուրբ Սիմէօն հայրապետին երևանցոյ ձեռնասուն աշակերտ Սանահնեցի Արղութեանց շիօշբէգի որդի՝ Յովսէփ ապարդիւն արքեպիսկոպոս, սուրբ աւետարանն ալս՝ արծաթապատ առնել հառա իմով սեպհական արդեամբ ե նուիրեցի ի դուռն Նախիջևանու ս. լուսաւորիչ աւագ եկեղեցւոյն, զոր ես հիմնարկեցի ի 1783 թուին Փրկչի և մեր ՌՄՂԲ ի սեպտեմբերի 9, ի տօնի Նիկիու սուրբ ժողովումն: Վախճողքդ՝ լիշեցէք զաշխատաւոր անձն իմ և զծիօղս՝ զշիօշբէգն և զսպանեալն լանօրէն լաղզեացն ի տարապարտուց և զպարկեշտադնաց մալր իմ քէթէվան տիկինն՝ և զհանգուցեալ եղբարս և զքոյրս իմ զմովսէսբէգն, զփարսադանն և զմարիամն և զկենդանի եղբարս և քոյրս իմ զպարոն բէժաբէգն և զռուսողանն և զայլ աղգալինս իմ և զերիաւարսն: Լիշողքդ՝ լիշեալ լիշիք ի Քրիստոսէ: Գրեցաւ

ի 1783 թուին Փրկչի և ի հոկտեմբերի 27 ի Նոր-Նախիջևան, կամ հետևեալ կարճառօտ ծանօթութիւնը. «Յովսէփ Արքեպիսկոպոս շնորհացի Նոր-Նախիջևանի ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն զսուրբ ակեաբարանս 1793. նոյ. 30-ին» և կամ երկուսը միասին ³⁾».

Երջանկալիչատակ արքեպիսկոպոսն այդ իւր հաւաքած ձեռագրերի երկու տեսակ ցուցակն է թողել մեզ՝ մէկը Ղրիմից բերած թղթի եկեղեցական իրեղէններէ, որոնց մէջ և ձեռագրերինը ու տպագրուած գրքերինը, միւսը միայն ձեռագիր մատենաների, եթէ առաջին, ընդհանուր ցուցակի միջից մենք զատելու լինենք միայն որոշակի նշանակուած գրչագրերը, կտանանք հանդուցեալի ձեռքով ժողոված ձեռագրերի հետեալ ցուցակը.

Հմր.	Տեսակները	Թիւ
1.	Աստուածաշունչ	6
2.	Աւետարան	94
3.	Յայտնաւորք	21
4.	Ճաշոց	19
5.	Մաշտոց	11
6.	Շարական	17
7.	Գանձարան	13
8.	Խորհրդատետր	9
9.	Կանօնագիրք	6
10.	Աղօթագիրք	3
11.	Նաւագիրք	6
12.	Ատենի (շարական)	6
13.	Սարգիս Շնորհալի	3
14.	Գանձք և ճառք (գրչեալ գիրք)	3
15.	Սաղմոս	6
16.	Յովհաննու ակեաբարանի մեկ. Ոսկեբերանի	3

226 ⁴⁾

Երկրորդ ցուցակը, որ, ինչպէս ասացինք, լոկ անխառն

³⁾ Երջանկալիչատ. Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի մի աղապիսի ընդարձակ լիշատակարանն էլ գրուած է ս. Աստուածածին եկեղեցու Սմբատ Գունդստաբլին պատկանած ակեաբարանի կողքին:

⁴⁾ Այդ թուի մէջ մենք հաշուել ենք և այն 8 ձեռագրերը, որոնց մասին «Դաւթարու» գրուած է «Տէր Թորոսի որդի պարոն Յովակիմի մօտ գոլ (գրչագիրք) Այսմաւուրք—3, Ճաշոց—3, Շարական—2»:

գրչագրերի ցուցակն է, ձեռագրերի թիւն ու տեսակը մեղ
ներկայացնում է հետեւեալ աղիւսակով.

Հմր.	Տեսակները	Թիւ
1.	Ճաշոց գիրք՝ մեծ և փոքր	ԻԶ
2.	Այսմաւուրք՝ մեծ և փոքր	ԽԱ
3.	Գանձարան՝ մեծ և փոքր	ԺԳ
4.	Ատենի ժամագիրք և Ատենի շարականք	ԻԷ
5.	Մաշտոցք՝ մեծք և փոքերք	ԺԹ
6.	Աւետարանք կոստողեալ և անկոստողք, մեծ և փոքերք	ՇԵ
7.	Զորս հատ ճառ դիրք	Դ
8.	Մէկ հատ արարածոց մեկնիչ վարդանալ	Ա
9.	Նրկու հատ գրչեալ Սարգիս գիրք, որ է կաթ. մեկ	Բ
10.	Մէկ հատ Սաղմոսի մեկնիչ՝ Ներսիսի Լամբրոնացուի	Ա
11.	Կանոն գիրք. մէկն հոգ. դատարանումն է	Դ
12.	Գիրք մի լորում լորդորակին կաթուղի- կէից մեկնութիւն Սարգիս Ծնորճալ- ւոյն և ապա զնոյն ճառք ալ վարդապ. . . .	Ա
13.	Տօմար և աշխարհացոյց	Ա
14.	Խորհրդատետրք	—
15.	Մէկ գեղեցիկ մագաղաթ. Աստուածաշունչ	Ա
16.	Մագաղաթ Աստուածաշունչ. . . .	Ա

196

Այս դրացուցակի վերը զրուած է հետեւեալ ծանօթու-
թիւնը. «Ի դրիմու բերեալ ամենալն եկեղեցական գրեանքս ի
ներքոյ գրեմ, վասն տեղեկութեան ապագայ եկեղոցի և ի լի-
շումն՝ աշխատանաց մերոց՝ լորոցդ հալցեմ լիշել զիս լաղօթս
աստուածահաճոյս՝ հանդերձ ծնօղօք և աշխատակցօք»:

Արդութեանի կազմած երկու ցուցակից ճիշդը, ի հարկէ,
երկրորդը պէտք է համարել, որովհետեւ դա անխառն միայն
ձեռագրերի ցուցակն է, իսկ առաջինի մէջ խառն են հինը և
նորը, պէտքականը և անպէտքը, իսկ, որ գլխաւորն է, շատ
տեղ գրքերի վերայ բոլորովին չի նշանակուած աղբիւր և
«դասմալ» բառերը, ուրեմն և նորանով անկարելի է որոշել
Ղրթիմից բերուած և արքեպիսկոպոսի ձեռքով հաւաքուած ձե-
ռագրերի իսկական, ճիշդ թիւը: Սակայն երկրորդ ցուցակն
էլ կարելի է ճիշդ համարել միայն առաջին համեմատութեամբ
և նորանով էլ կարելի է իմանալ ձեռագրերի թիւը ոչ ճշդիւ,
ալ միայն մօտաւորապէս, որովհետեւ, նախ, լատենի չէ, թէ

այդ ցուցակից որքան ձեռագիր է կարապետ վարդապետի ձեռքով նորից Ղրիմ ուղարկուել, և, երկրորդ, դորա մէջ «խորհրդատեորներն» մօտ ոչ մի թիւ դրուած չէ, ալ միայն անորոշ կերպով գրուած է «խորհրդատեորք», չենք ասում արդէն այն, որ «Ատենի ժամագիրք» և «Ատենի շաբաղան» գրուած են միասին և նոցա թիւը միասին որոշուած է «ի»», այնպէս որ դժուար է իմանալ, թէ իսկապէս որքան Շարապան է եղել և որքան ժամագիրք:

Բ

Ինչպէս կարելի է տեսնել վերոյիշեալ երկու ցուցակից, Ղրիմից բերուած և Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռքով հաւաքուած բոլոր ձեռագրերն էլ հոգևոր-եկեղեցական բովանդակութիւն են ունեցել և մեր լատինի պատմութիւնների ձեռագրերից դոցա մէջ չի եղել և ոչ մէկը: Այստեղ, ուրեմն, դարձեալ կրկնուել է այն ընդհանուր երևոյթը, որ մեր միւս պահանջուած ձեռագրերի մատենադարանների գլխաւոր լատիկութիւնն է կազմում: Պահուել են միայն և գլխաւորապէս եկեղեցական գրքերը, իսկ աշխարհականների մեծամասնութիւնը կորել, ոչնչացել է: Ի՞նչ պատճառն էլ, ինչպէս լատինի է եղել ոչ միայն այն, որ եկեղեցական գրքերի ամէլի կարօտութիւն լինելու պատճառով, նոցանից ամէլի օրինակներ են արտագրուել, և կամ որովհետեւ հին Հայոց մատենադիրները մեծաւ մասամբ հոգևորական լինելով սիրել են տիրապէս և հոգևոր մատենաներ արտագրել ու հեղինակել, ալ և այն սրբութեան լարգանքը, որ տածել են մեր նախնիքը դէպի կրօնական մատենաները և այն խնամքը, որ նոքա տարել են նոցա վերայ, և, ընդհակառակն այն անհոգութիւնն ու անտարբերութիւնը, որ նոքա ցոյց են տուել դէպի մեր աշխարհական մատենաները:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը դեռ ինքը ձեռագրերի վերօրինեալ ցուցակները կազմելու ժամանակ նկատելով գրքերից մի քանիսի առանձին արժանիքը, ուշադրութիւն է դարձրել նոցա վերայ, իւր առաջին ցուցակում նոցանից մի քանիսի վերայ նշանակելով «հնագոյն» բառը, մի քանիսի վերայ—նոցա գրուելու ժամանակը, մի քանիսն էլ նա իւր երկրորդ ցուցակի տակը կարճաւօտ կերպով նկարագրել է: Կաֆալի

Ներշնառոր ս. Աստուածածին վանքից բերուած ութ աւետարանը բնորոշուած է «դրչեալ աւետարանք հնազոյնը» բառերով, նոյն վանքից բերուած երեք աւետարանի մօտ գրուած է. «Գրեալ ի ՈԶԸ Թ. Հալոց»։ Նրկրորդ ցուցակում նշանակուած Աստուածաշունչներից առաջինը նա հետեւեալ կերպով է նկարագրուած. «Մէկ զեղեցիկ մարդաթեալ Աստուածաշունչ բոլոր գրով զեղեցկանկար պատկերօք և ոսկետուպ ծաղկօք և զանազան երանգօք, իբրև զերկրորդ դրախտ զարդարեալ։ Կափալու սք. Աստուածածին վանիցն էր լիշատակ վարդանալ եպիսկոպոսին, որոյ լիշատակն օրհնութեամբ եղիցի ընկալեալ մեր ընդ ալլ զգեստուց, եղաք ի հանդերձատունն ի մէնջ շինեցեալ, և նուիրեցաք սք. Լուսաւորիչ առաջ եկեղեցւոյն Նախիջևանու»։ Նրկրորդի համար նա գրուած է. «Մարդաթեալ Աստուածաշունչ ևս Ղրիմու սք. Խաչին, որ է Լուսահողի Յովհաննէս վարդապետին Սեբաստացւոյ շինողին նոյն վանից։ Գրեցաւ ի գուռն սք. Խաչին Հալոց ի Ռիւին»⁵⁾։

Թէ ինչ են լինում և ինչպէս են պահուած ձեռագրերն եկեղեցիների պահարաններում Յովսէփ արքեպիսկոպոսից լետող—, լալտնի չէ, բայց ի նկատի առնելով մեր հաւաքած հատուկաոր տեղեկութիւնները և նոցա ներկալ գրութիւնը ու պահուելու եղանակը, չի կարելի ասել, թէ նոքա ալդ դէպքում ևս բացառութիւն են կազմում մեր միւս տեղերի եկեղեցիների և վանքերի պահարաններում գտնուածներից. Պահարաններում գրուած ձեռագրերի արկղները փակուած չեն լինում, չխօսելով կանոնաւոր ցուցակագրութեան մասին, նոքա մինչև անգամ հասարակ կերպով էլ ցուցակագրուած չեն լինում, ալնպէս որ լալտնի չի լինում, թէ որ եկեղեցին որքան և ինչ ձեռագրեր ունի, որից և առաջ է դալիս ալն ցաւալի հանգաւմանքը, որ եկեղեցու պաշտօնեաները, մինչև անգամ և օտար մարդիկ ցանկացած ժամանակ աւարդելք բաց են անում արկղները, երբում են ձեռագրերը, տուն են տանում և երկար ժամանակ իւրեանց մօտ են պահում. Դորա հետեանքն

⁵⁾ Ներկայումս ոչ թէ չկան ալդ երկու Աստուածաշունչը, ալլ և չկալ ոչ մի Աստուածաշունչ, բացի մի թերի օրինակից, որ գտնուում է ս. Խաչ վանքում։ Ալդ թորի Աստուածաշունչը, որ մանր բոլորագրով գրուած մի ընտիր օրինակ է, ս. Էջմիածնի միաբան արժ. Մեսրոբ վարդապետի խնդիրքով պիտի ուղարկուի ս. Էջմիածնի մատենադարանը։

էլ հասկանալի է, թէ ինչ է լինում Արկղներէ լաճախակի քաց մնալու պատճառով, մուկն է դիպչում զրքերին, ցեցն է ուտում, փռչին է փճացնում, պահարաններէ խոնաւութիւնից ձեռագրերը թացանում են և նոցա թերթերը կպչում միմեանց, մագաղաթը դեղնում է, սեանում է և գրի թանաքը լուծւում, խառնւում և գրուածքն անընթեռնի դառնում, չենք պսում արդէն, որ տուն տարուածները ալ ևս չեն վերադարձնում, և եթէ վերադարձնում էլ են, նախապէս քրքրում են նոցա, պսկում են պատկերները, հանում են վերալից արծաթէ դարդերը, աղտոտում են լիշատակարանները, կամենալով իւրեանց անարժան մրոտումներն էլ նոցա մէջ խառնել, նոցա կողքին դրել, և ալէն և ալէն:

Մեզ մատնացոյց արին, օրինակի համար, քաղաքիս ս. Աստուածածին եկեղեցու քահանաներից մէկի վերալ, որ մի ժամանակ տիրացու է եղել ս. Լուսաւորիչ եկեղեցում: Կա, ալդ հալ եկեղեցու պաշտօնեան պոկել, տուն է տարել ընտիր ձեռագրերի մէկի միջից Լևոն Նրբորդի պատկերը և իբրեւ դարդ կախել է իւր բնակարանի պատից: Տեղիս երկրասարդներից մէկը հազիւ կարողացել է զանազան խորամանկ միջոցներով լստւոտնալ պատկերը և նորից զետեղել ձեռագրի մէջ: Մենք մէկ օր պատահեցինք ալդ քահանային և հարցրինք նորա զործած ալդ վանդալականութեան մասին: «Տէր, Հայր, ասացինք մենք, ինչպէս է եղել, որ դուք ձեռագրի միջից պոկել, հանել էք Ռուբինեանց թագաւորի պատկերը և ալդպիսով փճացրել էք և՛ ձեռագիրը և հազուադիւս պատկերը»: «Աղբար, պատասխանեց նա սեղ իւր աղճատ բարբառով, ով գիտէր այն ժամանակները զոցա զինը և արժէքը. մենք ձեզ պէս ուսումնական չենք, որ այդպիսի բաներ հասկանանք, ձեռագրերի պէս հնութիւնները զնահատենք: Գրքերը թափուած էին խորանի լստեը, ով կուզէր, կնալէր, ով կուզէր, տուն կտանէր, ով էր նոցա վերալ ուշադրութիւն դարձնողը Տեսալ ալդ գիրքը—«ախրէթներ» կալին մէջը. ալդ պատկերին հաւանեցի, որովհետեւ միւսները սուրբերի պատկերներ էին, իսկ ալդ մէկը—թագաւորի: Առալ, կտրեցի, բալց ոչ առանց թողլուութեան: Լուսարար Հաջի-Գրիգորին խնդրեցի, նա էլ թող տուեց. »⁹⁾ Բացառութիւն են կազմում

⁹⁾ Թէ ինչպէս դժուար է լինում առնել ալդ պատկերը

միայն արծաթապատ աւետարանները, որոնք իբրեւ նիւթական արժէք ունեցող բաներ պահուում են եկեղեցիների միւս արծաթեղէնի հետ վաւ արկղներում, երէցփոխանների ձկասաներում: մասամբ բացառութիւն է կազմում և ս. Լուսաւորչի ձեռագրերի հաւաքածուն, որ երկար ժամանակ միւս եկեղեցիների ձեռագրերի վիճակին ենթարկուած մնալուց լետոյ, հաւաքուելով մի տեղ, առաջ շարուում են մոմատանը շինած բաց դարակների վերալ, լետոյ արդէն ամփոփուում են ներկայումս նոյն մոմատանը գոլութիւն ունեցող ընդարձակ, շքեղ պահարանի մէջ:

Մի ընդհանուր ճիշտ ցուցակ, բացի Արղութեանի կազմած ցուցակից, Նոր-Նախիջևանի ձեռագրերն երբէք չեն ունենում: Ոչ թէ մի ընդհանուր ցուցակ, այլ և մասնաւոր ցուցակներ էլ գոլութիւն չեն ունենում, այնպէս որ երբ 1845 թուին երջանկալիշատակ Ներսէս կաթողիկոսն ալցելում է Նախիջևանը և կամենում է իմանալ, թէ եկեղեցիներն ինչ իրեղէններ ունին, բոլորեքեան մոլորուում են և ստիպուած են լինում խոստովանել, թէ ալղալիսի ցուցակներ չկան: Այն ժամանակ կաթողիկոսը զարանալով, հրամայում է իւրաքանչիւր եկեղեցու դասաղլուի քահանային անյապաղ կազմել ալղալիսի ցուցակ և իրեն ներկայացնել: Աւագերէցները սարսափած վեհի սպառնալիքից, ձեռքներից եկած միջոցները գործ են դրնում և շտապով կազմելով իւրաքանչիւրն իւր եկեղեցու իրեղէնների, որոնց մէջ և եկեղեցուն պատկանած ձեռագրերի ցուցակը, ներկայացնում են նորան: Նա էլ ալղ բոլորն աչքի անցկացնելով, վաւերացրում է նոցա իւր ստորագրութեամբ և լանձնում է ալղ ժամանակ իւր նշանակած ընդհանուր երէցփոխ կամ վէքիլ Յարութիւն աղա Խալիբեանի և աւագերէցների պահպանութեան, նախապէս հրամայելով, որ նոքա ևս վաւերացնեն նոցա իւրեանց ստորագրութեամբ:

քահանայից, — ալղ երևում է այն հանգամանքից, որ լիշեալ երիտասարդը ստիպուած է լինում լալտեւ ալղ մասին Նախիջևանի ալղ ժամանակուալ լաջորդ հանգուցեալ Կիւրեղ վարդապետին, որ իւր կողմից ալղ մասին լալտնում է հէնց ալղ ժամանակները Նախիջևանում գտնուած Նախիջևանի և Բեւարաբիոյ թեմի առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոս Սափինեանցին: Փահանջն հրաւիրում է լաջորդարան և օտիպամբ առնում է նորունից պատկերը:

Մեզ լաշողուեց հոգևոր կառավարութեան հին գործերում գտնել այդ ցուցակները, աչքի անցկացնել լատկապէս նոցա ձեռագրերի մասը, համեմատել նոցա թիւը և տեսակները ներկայումս եկեղեցիներում եղած ձեռագրերի և թուի ու տեսակների հետ, և պէտք է խոստովանենք, որ միանգամայն հիասթափուեցանք: Բանից դուրս եկաւ, որ դոքա, այդ ցուցակները ոչ մի արժէք չունին: Եւ ուրիշ պէս լինել էլ չէր կարող: Մի ալիպիսի շտապով կատարուած գործ, այն էլ ձեռագրերի ցուցակ կազմելու գործ, որ պահանջում է բաւականին երկար աշխատանք և հմտութիւն, կանոնաւոր ու ճիշտ լինել էլ չէր կարող: Նախ և առաջ ս. Լուսաւորչի և ս. Նիկողայոսի իրեղէնների ցուցակներում նոցա ձեռագրերի ցուցակներն ամենեւին չկան, որ մի մեծ պակասութիւն է, որովհետեւ ձեռագրերի ամենամեծ մասը գտնուում են հէնց այդ եկեղեցիներում, միւս եկեղեցիների ցուցակների ձեռագրերի մասն էլ վերին աստիճանի անկատար ու անկանոն են կազմուած: Այստեղ հարկաւոր ենք համարում նկատել, որ կանոնաւոր ցուցակ ասելով, մենք չենք հասկանում ու պահանջում, որ դոքա, այդ ցուցակներն այնպէս կազմուած լինէին, ինչպէս որ այժմ են միայն կազմուում, ալլ, գտնէ, կանոնաւորապէս նշանակուած լինէին բոլոր ձեռագրերի անունները, նոցա Երբ, որտեղ ու որի ձեռքով գրուած լինելը և ալլ այլպիսի տարրական տեղեկութիւններ:

Աւելորդ չենք համարում համեմատութեան համար դնել այստեղ այդ ցուցակները և դոցա համապատասխան եկեղեցիներում ներկայումս գտնուած ձեռագրերի տեսակները և թիւը, որպէս զի հեշտ լինի մեր ընթերցողներին զաղափար կազմել դոցա, այդ հին ցուցակների արժէքի մասին:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

Հին ցուցակ		Նոր ցուցակ	
Ս. Թորոս		Ս. Թորոս	
Աւետարան	4	Աւետարան	5
Յալմաւուրք	2	Յալմաւուրք	2
Ժամագիրք ատենի	2	Շարական	1
		Տօնացոյց և ժամագիրք	1
		Մաշտոց	2
		Սաղմոս	1
Ս. Գէորգ		Ս. Գէորգ	
Աւետարան	5	Աւետարան	5

Յայտմաւորք 4	Յայտմաւորք 2
Ս. Համբարձում	Ս. Համբարձում
Աւետարան 6	Աւետարան 5
Յայտմաւորք 3	Յայտմաւորք 3
Գանձարան 1	Գանձարան 1
Ս. Աստուածածին	Ս. Աստուածածին
Գանձարան 1	Աւետարան 7
	Յայտմաւորք 2
	Շարական 1
Չալթըր գ. Ս. Համբարձում	Չալթըր գ. Ս. Համբարձում
Յայտմաւորք 2	Յայտմաւորք 1
Մաշտոց 1	Աւետարան 1
Մեծ-Սալայ գ. Ս. Աստուածածին	Մեծ-Սալայ գ. Ս. Աստուածածին
Աւետարան ¹⁾ 1	Աւետարան 1
Թոփտի	Թոփտի
Աւետարան 2	
Փոքր-Սալայ	Փոքր-Սալայ
Սաղմոս 1	
	35
	41

Սակալն որքան և անկատար և անկանոն կազմուած լինեն ալք հին ցուցակները, այնուամենայնիւ դոքա մեզ համար շատ կարեւոր ու հետաքրքրական են, որովհետեւ ցոյց են տալիս, թէ անխնամք պահուելուց 1845 թուից մինչև յայսօր

¹⁾ Հոգեւոր կառավարութեան ցուցակի մէջ նշանակուած Մեծ-Սալայ գիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցու աւետարանի առաջ գրուած է. «Գրեալ ձեռամբ Յոնանիսի թուին հալոց 1103»։ Անբնականաւ աղբյուրի թուականով աւետարան չկալ Սեծ-Սալայի եկեղեցում։ Ի՞նչպէս փոխարէն կալ մի կաշէպատ սրայտէ կազմով թղթի վերայ գրուած բոլորագիր աւետարան, որ ունի հետեւեալ նօտագիր լիշատակարանը. «Վերստին նորոգեցաւ քարաքուղին աղբիւրս եղեմալ և կազմեցաւ ձեռամբ մեղսաների ժողանդիս ի վալելում մանկանց սեռի. ի հայրապետութեան տեպալն Փիլիպպոսի ամենայն հալոց կաթողիկոսի. և լարհական եպիսկոպոսութեան լալսմ նահանգի տէր Գրիգոր արհի եպիսկոպոսի. և ի թվականութեան Հալոց ՌՃԳ (1654) ամիս Արդ ստացաւ սա ի հալալ ընչիցն... իւրոց Պէլիլքն և եղ լիշատակ լաշնաւիկն Սիօն և լիշատակ իւր հոգալուն և առն Մինասին և ալլն. և եղ զսուրբ աւետարանս ի դուռն սուրբ Աստուածածինն լիշատակ անջնջելի ի Սովուս չորալս գիւղն»։

Քննչ տեսակ և որքան փոփոխութիւն է առաջ եկել համապատասխան եկեղեցիներում պահուած ձեռագրերի թուի և տեսակների մէջ:

Մի երկու անգամ թող փորձեր են եղել միայն ս. Լուսաւորչի ձեռագրերի ցուցակը կանոնաւոր կերպով կազմելու, բայց երկու անգամն էլ փորձն անաջող է եղել և ցուցակները թերի են մնացել: Առաջին փորձ անողն եղել է ս. Լուսաւորչի միաբան քահանայ Տէր-Սարգիս Ոսկերչեանը, որ ցուցակադրել է միայն քառասուն ձեռագիր: Երկրորդ փորձ ա. նորոն եղել է տեղիս զպրանոցի ուսուցիչ պ. Արքաճամ Ջաժինեանը, որ սակայն ցուցակադրել է միայն քսան ձեռագիր: Այդ փորձերի անաջողութեան զլիսաւոր պատճառը, նախ, Նախիջևանի եկեղեցիների խոնավութիւնն է ընդհանրապէս և մասնաւորապէս ս. Լուսաւորչի խոնավութիւնը, որ միանգամայն արգելում է երկար ժամանակ աչտեղ պարապելը, երկրորդ, ձեռագրերի թուի բաղմութիւնը, որ շատ երկար ժամանակուաւ և մեծ աշխատանքի գործ լինելով, եթէ չստանա անխաբիւր ու վեր է մի մարդու ուժերից, գոնէ, շատ ու շատ դժուար է: Անհրաժեշտ է, որ այդ կարևոր գործը կատարուի մի քանի գործին հմուտ մասնագէտների ձեռքով և, որ զըլխաւորն է, պէտք է նախապէս այդ աշխատանքի համար ձեռագրերն եկեղեցիների պահարաններից հանելու, աշխատողների մէջ բաժանելու և տուն տանելու թուութիւն ու ձեռնաւորութիւն լինի ⁸⁾:

⁸⁾ Իսկ որ ամենակարևորն է,—պէտք է հոգ տանել, որ շուտով բոլոր ձեռագրերը հաւաքուեն ս. Լուսաւորչի, որ իբրեւ մայր-եկեղեցի գործ համար բոլոր յարմարութիւններն ունի —և տեղ և՛ շքեղ պահարան: Դորանով, նախ, ձեռագրերն ապահով կըլինին կողոպտուելու եսթարկուելուց, որովհետեւ ս. Լուսաւորչը շինուած է քաղաքիս միջավայրում և համեմատաբար աւելի լաւ է պահպանուած, քան թէ միւս եկեղեցիները: Երկրորդ, մեծ զիւրութիւն կլինի հարցասէրների և պարագողների համար, ինչ ալդ անելը մի դժուար բան չէ, որովհետեւ արդէն իսկ ձեռագրերի մեծ մասը գտնուած է ս. Լուսաւորչի մատենադարանում: Կմնալ, ուրեմն, մի փոքր մասը, որ սրբազան առաջնորդի մի հրամանով կարելի է հաւաքել-բերել մայր-եկեղեցին: Այդ մասին մենք խնդրել էինք թեմիս նախկին կառավարիչ Տէր-Յուսիկ վարդապետից և Նախիջևանի նախկին լաշորդ Տ. Մխիթար վարդապետից: Այդ

Նախիջևանի ձեռագրերը նաեւ է հանդուցեալ Բժշկեան-
նը, որ իւր ճանապարհորդութեան զրքի մէջ մտցրել է ս-
Լուսաւորչի ձեռագիր աւետարաններից մէկի և Նիսուրթաւ-

մասին խնդրել ենք և Նախիջևանի ներկայ լաջորդ արժան.
Սուշէ վարդապետից, և թէև ստացել էինք ու ստացել ենք
դոցանից զրական պատասխան ու խոստումներ, բայց մինչև
ցալսօր ևս այդ գործը մնացել է իւր առաջուպէ դրութեան
մէջ. Նորերումս ս. Թորոս եկեղեցու կողմապետելը, որին զո՞-
գնաց և այն արծաթապատ ձեռագիր աւետարանը, որ Նախի-
ջևանի հիմնադիր Արղութեանն ընծայել էր այդ եկեղեցուն,
ստիպողական են դարձնում այդ խնդրի փութով կարգադրելը:
Ս. Թորոսում ձեռագրերն անկարգ կերպով թափուած են մի
կտորած, բերանը բաց արկղի մէջ, որ դրուած է վերնատա-
նը. միւս եկեղեցիներում, բացի ս. Լուսաւորչից, նոքա բաց-
թափուած են խորաններում միւս իրեղէնների հետ միասին
և միեւնոյն արծաթապատ աւետարաններն են, որ պահուած են
երէցփոխների խոնաւ զկասաներում: Պարագողները, տես-
նել ցանկացողները ստիպուած են պտռել քաղաքի ու գիւղե-
րի բոլոր եկեղեցիները, այստեղից-այնտեղից փռու տակից
հանել ձեռագրերը, աղայել, խնդրել երէցփոխներին, որոնք
արդէն ամեն անգամ չեն լինում եկեղեցիներում, որ ցոյց-
տան կասսաներում պահուածները: Հասկանալի է, ուրեմն, որ
այսպիսի հանգամանքներում ոչ կարելի է ձեռագրերը կար-
գին ուսումնասիրել, ոչ էլ ապահով լինել, որ նոքա չեն փտիլ
խոնաւութիւնից կասսաներում, մկների ու ցեցի կերակուր
չեն լինիլ խորաններում և սորա-նորա ձեռքով տաւ չեն տա-
րուիլ: Ինչ ասել կուզի, որ աւելի լաւ կլինէր, եթէ հնարա-
ւորութիւն լինէր, բոլոր ձեռագրերը հաւաքել այս կողմերից
և ուղարկել ս. Էջմիածնի թանգարանը, կամ թէ հէնց այստեղ
մալր-եկեղեցու մօտ մի փոքրիկ եկեղեցական թանգարան չի-
նուէր և բոլոր հնութիւնները ձեռագրերի հետ միասին հա-
ւաքուէր նորա մէջ: Բայց որովհետև մեր ներկայ հանգամանք-
ներում այդ եթէ ոչ անկարելի, գոնէ, շատ դժուար է, ուստի
և լարմարագոյն է վերոյիշեալ միջոցի մասին մտածելը, վերո-
ւիշեալը կարգադրելը: Ս. Թորոսի գողացուած արծաթապատ
աւետարանը, որքան մենք լիջում ենք, գրուած էր մագաղա-
թի վերայ Կաֆայում առա ռոս սուրբ Թէոդորոսի զինաւորին»
մանր բոլորագրով մի ոմն «բաղմամեղ և թերափարժ գրիչ»
Վարդան երէցի ձեռքով Նահապետ կաթուղիկոսի և Ղրիմի
առաջնորդ Յակովբ արքեպիսկոպոսի ժամանակ: Դորա կողքին
դրուած էր Յովսէփ արքեպիսկոպոսի հետեւեալ համառօտ ըն-
ծալականը. «Հասուր աւետարանս շնորհեցի սուրբ Թորոս ե-
կեղեցւոյն Նոր. Նախիջևանի Յովսէփ արք. եպիսկոպոս 1793
նոյ. 27»:

դիւղի ս. Կարապետ եկեղեցու նշանաւոր Յայրմաւորքի պատմական լիշատակարանները Ս. Լուսաւորչի ձեռագրերից մի քանիսի լիշատակարանները արտագրուել և ուղարկուել են Պետերբուրգ պ. Եղեանին և հանգուցեալ Քերովբէ Պատկանեանին, որոնք իւրեանց Նախիջևանին արած ալցելու թեան ժամանակ աչքի էին անց կացրել ձեռագրերը և խնդրել էին ալդ մասին: Հալը Ղևոնդ Ալիշանի խնդիրքով Նախիջևանցի Եպիփան Պոպուեանը 1883 թուին արտագրել է մի երկու աւետարանի լիշատակարան և ուղարկել է Վենետիկ, նորն Ալիշանի խնդիրքով հանգուցեալ Քերովբէ Բուշնարեանը հարեանցօրէն քննել է ձեռագրերը և իւր քննութեան արդիւնքը հաղորդել է նորան ⁹⁾։ Ս. Լուսաւորչի

⁹⁾ Հանգուցեալ Հ. Քերովբէ Բուշնարեանը, որ երկար ժամանակ պաշտօն է վարել Թէոդոսիայում, Մխիթարեաններին լատուկ հետաքրքրութեամբ վերաբերուելով դէպի Ղրիմի, մասնաւորապէս դէպի Թէոդոսիայի հայկական հնութիւնները, կազմել է Կաֆայի Հալոց պատմութիւնը: Ալդ պատմութիւնը, ինչպէս լատինի է, նախ, մաս-մաս տպագրուեց 1892 թուի Վաղմալէպում, լետով արդէն իւր, Բուշնարեանի դէպի Նոր Նախիջևան և Կամենեց-Պոդոլեան արած ճանապարհորդութեան նկատողութիւնների հետ միասին դուրս եկաւ առանձին գրքովիւ՝ «Պատմութիւն գաղթականութեան Ղրիմու Հալոց» խորագրով:

Մեր ուշադրութիւնն ալդ պատմութեան մէջ զբաււում են հանգուցեալ վարդապետի հաղորդած միջանի տարօրինակ տեղեկութիւնները ու ծանօթութիւնները—«Կաֆա» անուան ստուգաբանութիւնը, նախիջևանցւոց արտասանութիւնը և նիստութեանց ոչ հալ արիւնից սերելու հանգամանքը: Հ. Բուշնարեանի կարծիքով Կաֆա—Capha անունն առաջ է եկել Հալոց «կաւ ա» խօսքից, Իբրե թէ Հալերն առաջին անգամ հասնելով Թէոդոսիոյ նաւահանգիստը, ցամաք դուրս գալով ու նկատելով քաղաքը և ծովափը շրջապատող կաւալին բլուրներն ու բարձրութիւնները, բացականչել են «կաւ ա», որից և առաջ է եկել ջանովացւոց առողջանութեամբ «կաւ ա» ոճի կաֆա փոխուած ձևը: Հանգուցեալ վարդապետն իւր ալդ կարծիքը հաստատելու համար, բերում է երկու ապացոյց՝ մէկ որ կաֆա անունն առաջին անգամ լուում է պատմութեան մէջ Ժ դարում և Հալերն էլ հէնց առաջին անգամ սկսել են բնակութիւն հաստատել ալդ դարում և, երկրորդ, որ ջանովացիք Հալոց «և» տառն արտասանելուս են եղել «ֆ» և տառադարձնելուս են եղել ph բարդութեամբ:

Մեզ թւում է, որ սլա բանասիրական բացատրութիւնը,

ձեռագրերը, վերջապէս, տեսել է Օքսֆորդի ուսուցչապետ հալագէտ լատինի կոննիրէարը, որ 1886 թուին ս. էջմիածնից

հիմնուած է միայն «կաւ ա» և կաֆա բառերի արտաքին ձևի նմանութեան ու նոյնաձևչիւնութեան վերալ, ուստի և նոյնքան միամիտ ու ծիծաղաշարժ է, որքան և հանդուցեալ Ինճիճեանի դոյն օրինակ բանասիրական լատինի բացատրութիւնները: Բայց ինչ որ ներելի էր Ինճիճեանին, ի նկատի առնելով ժամանակը, նոյնն անկասկած ներելի չի կարող լինել Հ. Քուշնարեանին, որի ժամանակ (1892թ) բանասիրական գիտութիւնն ալիպիսի մեծ քալեր էր արել, որ արդէն խօսքերի ու ոճերի արտաքին ձևի նմանութիւնն ու նոյնաձևչիւնութիւնն ոչ մի տեղ չէր բռնում, ոչ մի խորհուրդ չուէր բանասիրական լուրջ հետազոտութիւնների մէջ: (Տես «Պատմութիւն դաղթականութեան խրիմու Հայոց» Գլուխ Ը, էջ 112):

Հայր Քերտքէի կարծիքով կովկասից հրաւիրուած ուսուցիչները դասատուութիւն անելով Նոր-Նախիջևանի և նորագիւղերի դպրոցներում, աղաւաղել են նախիջևանցւոց արտասանութիւնը: Դուրս է գալիս, ուրեմն, որ նախիջևանցւոց արտասանութիւնն առաջ շատ լաւ է եղել և լետով միայն կովկասցի ուսուցիչների աղդեցութեան ներքոյ աղաւաղուել է: Թողնելով մի կողմ արեւմտեան և արեւելեան Հայերի արտասանութեան խնդիրը, որի լաւ կամ վատ լինելը մէկին կամ միւսին առաւելութիւն տալու տեսակէտից կախեալ է զուտ անձնական ճաշակից ու սովորութիւնից, մենք այստեղ չենք կարող մատնացոյց չանել հանդուցեալ վարդապետի վերոյիշեալ կարծիքի անհիմնութեան վերալ: Նախիջևանցւոց բարբառն իւր ոճաբանութեամբ, դարձուածներով, տառադարձութեան կանոններով ու բաղաձայների առողանութեամբ պատկանելով Հայոց լեզուի արեւմտեան ճիւղին և, բացի դորանից, ունենալով և իւր մանր-մունր առանձնապատկութիւնները, ինչպէս լատինի է, դասատուութեան համար ներկայացնում է մի քանի դժուարութիւններ, որոնց լաղթելու համար Հայոց լեզուի ուսուցիչները միշտ մեծ ճիգ ու աշխատանք են թափել: Նախիջևանցի երեխայի ականջը չի զանազանում լծորդ բաղաձայնների հնչիւնների տարբերութիւնը,—պէտք է հետզհետէ ընտելացնել նորան դորան: Նախիջևանցի երեխան կանոնաւոր տառադարձութիւն անել ամենին չ'զիտէ,—պէտք է նորան ալի հաւկացնել: Նախիջևանցի երեխան Մարտիրոս անունն պատանաւում է Մալտիրոս, Թադէոսը—Թազիոս, Ղեւնդը—Խեւնդ, Ղազարը, Ղազարոս—Խազար, Խազարոս,—պէտք է նորան ալի սովորեցնել: Նախիջևանցի երեխան ք տառը արտասանում է ժլեւ ալլն շատ մանր ու խոշոր բաներ, որոնց միայն ծանօթ են այն ուսուցիչները, որոնք երկար ժամանակ զործ են ունեցել Նախիջևանցի երեխաների հետ: Այլ Քերտքէի կար-

վերողառնալիս, մի քանի օր մնաց նախիջևանում և աչքի անցկացրեց ձեռագրերից մի քանիսը «Էստամպածով» հանելով

ծիրով կովկասցի ուսուցիչները սովորեցնելով նախիջևանցի երեխաներին «իժեք» ի տեղ գրել ու արտասանել «երեք», «պալել»-ի տեղ «պահել», «սպանել»-ի տեղ «սպանել», «զուլ»-ի տեղ «սուգ», «զրջել»-ի տեղ չրջել, «Պետրոս» ուսուցիչն «Бед-ростъ» չտառադարձնել և այլն, դորանով աղաաղել ու աղաւաղում են նախիջևանցւոց «մաքուր», «գեղեցիկ» արտասանութիւնը — դորա դէմ մենք բան չունինք ասելու, որովհետեւ, կրկնում ենք, աչք մի դարհուրելի անհեթեթութիւն է։ Եւ լեռնոյ հայր Քերովբէն արեւելեան դրական լեզուն կոչում է «նորաճար», իսկ Նախիջևանի բարբառը — «ստանիկ»... (Տես «Պատմութիւն դաղթականութեան Խրիմու Հալոց» գլուխ Բ, էջ 39—41.)

Հայր Քուչնարեանը նշանակութիւն տալով Նիսութայ գիւղի ծերունի և հիւանդոտ Տէր-Յովհաննէս քահանայի ասածներին, արձանագրել է իւր պատմութեան մէջ իբրեւ մի հաւաստի փաստ, թէ Նիսութացիք հայ չեն, այլ քրիստոնէութիւն ընդունած նողալ թաթարներու Զարմանում ենք, Յրբ և ինչպէս են աղ մահմեդական նողայները հալաղաւս քրիստոնէալ դարձել, թաթարների արշաւանքի ժամանակ Հալան տանում ալք անկարելի էր, Անկիցիների գաղթելու և Ախաւա-րալում թաթարների մէջ ապրելու ժամանակ նոյնպէս անկարելի, Ղրիմում նախնաւանդ անկարելի, Միթէ կարելի է կարծել, որ Ղրիմի խաների իշխանութեան ժամանակ նոյն իսկ Ղրիմում կարող էին մահմեդական նողայները հաւատա-փոխ լինել։ Ակներեւ է, որ Նիսութայի քահանան բարկացած լինելով իւր հօտի վերայ, դանդաւորել է հայր Քուչնարեանին գիւղացւոց վերայ, և նորա արած հարց ու փորձին ժողովրդի մասին, «նողալ» է կոչել նոցա, ինչպէս որ սովորութիւն կա Նախիջևանում ամեն մի կոպտութիւն ու անքաղաքավարութիւն նողալութեան անունով կնքել, իսկ հայր Քերովբէն ալք բոլորը հալած իւղի տեղ ընդունելով, պատմութեան նիւթ է շինել։ Առհասարակ Ախաւաքեանք հաւաստի, քննական պատմութիւն գրել երբեք չեն իմացել։ Հայր Քերովբէ Քուչնարեանը Միսթարեան վարդապետ էր։ (Տես «Պատմութիւն դաղթականութեան Խրիմու Հալոց» գլուխ Ժ, էջ 60—63.)

Ձենք կարող վերջապէս, ուշադրութիւն չդարձնել հայր Քերովբէի պատմութեան և մի կէտի վերայ, որ նոյնպէս շատ բնորոշ է Միսթարեանների համար։ Վարդապետն իւր պատմութեան «Ուխտադնացութիւն ի Կամենից Փոտոլեան» գլխի մէջ խօսելով Լեհահալոց լեհանալու մասին, դորա զլխաւոր պատճառը համարում է Հալերի իւրեանց ազգային լեզուն

նոցանից մէկի կողքին գտնուած ու կաղմի համար զործածուած թերթի ասորական թէ Լերալական ձեռագրի մի հատուած ¹⁰⁾։

Կորյնեւը և անխոր խնամութիւն անելն իշխող տարրի հետ և ոչ թէ դաւանափոխ լինելը, ինչպէս սովորութիւն եղած է ընդունելու ինչ ասել կուզի, որ մեծ անբախտութիւն է մի հասարակութեան համար իւր ազգային լեզուն կորցնելը և անխոր խնամութիւնից չխորշելը, բայց մենք իսպառ համաձայն չենք հանգուցեալ վարդապետի հետ, և դարձեալ մի անգամ էլ շատ ուրիշների հետ միասին կրկնում ու երեք-կնում ենք, թէ լեհահայաց լեհանալու գլխաւոր պատճառն եղել է նոցա բռնի կերպով կաթոլիկ դարձնելը։ Նախ, մի ճշմարտութիւն է, որ հալը աւելի շուտ փոխում է իւր լեզուն, քան թէ իւր դաւանութիւնը, երկրորդ, անխոր խնամութիւնը հետեանք է դաւանական անխտրութեան։ Քանի որ գոլութիւն ունի ազգային դաւանանքը, անխտր խնամութիւնն էլ հալերի մէջ ալնպէս և ալնքան լաճախ չի պատահում, որ սպառնալ ազգութեան գոլութեան։ Մենք աւելին կասենք։ Լեհահայերն իւրեանց ազգային լեզուն կորցրած լինելով հանդերձ դեռ երկար, շատ երկար ժամանակ կարող էին հալ մնալ, ինչպէս որ ղոյնալիսի հանգամանքներում մնացել ու մնում են և շատ ուրիշ հալ համայնքներ։ Ինչու վերախօս Հայերը վրացի չեն դառել ու չեն դառնում, ալն ինչ կաթոլիկ դարձած վերախօս հայերն իրենց հալ չեն համարում։ Բնշու թրքախօս ու թաթարախօս հայերը չեն կորչում մահմեդականութեան ոսկիանոսում, ալն ինչ Նրնջակ գուռաւի Ունիտորների աշխատանքով կաթոլիկ դարձած հայախօս հայերը ձուլուեցան մահմեդականների հետ։ Բնչու, վերջապէս, Հայտարարանցի հայախօս կաթոլիկները միացան իշխող տարրի հետ, իսկ ազգային եկեղեցին պահպանողները մինչև ցարսօր էլ դեռ կան (Յեւ «Պատմ. գաղթակ. Խրիմու Հայոց» էջ 197—198.)

¹⁰⁾ Պ. Կոննիրէարն իւր պատուական տիկնոջ հետ երեք օր մնաց Նոր-Նախիջևանում։ Նա աչքի անցկացրեց ու Լուսաւորչի մի քանի ձեռագրերը, շատ հաւանեց պատկերադարձ աւետարաններին, նամանաւանդ մի քանիսի գրութեան ձեւին։ Մենք արդ ժամանակ նկատեցինք, որ լարդելի ուսուցչապետը բաւականին վարժ կարդում էր ձեռագրերը, ալն ինչ նա շատ զգուշութեամբ կտրողանում էր գրել ու կարդալ ներկալում գործածական չեղագիրը։ Մենք նկատեցինք նոյնպէս, որ նա ձեռագրերի տառերի ձևից լաջողութեամբ կարողանում էր գուշակել ձեռագրերի գրուելու ժամանակը։ Իրաբարանցի ուսուցչական խումբը ի պատիւ անդլիացի հայագէ-

Այդ վերջին ացելութիւնն անհետանք չանցաւ ձեռագրերի պահպանելու և կարգի բերելու գործի համար: Այնպէս ժամանակ թողի էր արել ձեռագրերը, ենթարկելով նոցա ցեցակեր լինելու և փոշուց ու խոնաւութիւնից փտելու վիճակին, տեսնելով, որ ալը աչքից ընկած մագաղաթներին ացելութիւն են դալիս մինչև իսկ հեռաւոր տեղերից օտարազգիներ, սթափուեց խոր քնից և ձեռքից եկած միջոցները գործ դրեց նոցա կարգի բերելու և խնամքով պահելու համար: Բաց դարակները և հասարակ տախտակների տեղ, որոնց վերայ մինչև ալը ժամանակ անկարգ կերպով թափուած էին ձեռագրերը, դրուեցան վերոլիշեալ շքեղ ապակեզարդ պահարանները, ձեռագրերի վերալից տասնեակ տարիներով հաւաքուած փոշին մաքրուեցաւ, հնացած-անպէտք դարձած օրինակները հանուեցան, դատուեցան, իսկ մաքուրները, անաղարտ մնացածները կարգով շարուեցան սահարանում, և ալլն և ալլն ¹¹⁾:

Ե. ԵԱՀԱԶԻԶ

(վերջը միւս անգամ)

տին մի երեկոյ ընթրիք սարքեց զպրանոցի փոքրիկ պարտէզում և պատուեց նորան հալկական խորովածով: Ընթրիքի ժամանակ Ֆրանսերէն և հայերէն դրաբառ ճառեր արտասանուեցան, որոնց բնագրերը խնդրեց և իւր հետ տարաւ մեծապատիւ հիւրը:

¹¹⁾ Այդ հնացած ու անպէտք դարձած ձեռագրերի հատուկ տոբները հաւաքած մի արկղի մէջ պահոււմ էին մինչև վերջին ժամանակները եկեղեցու վերնատանը: Ներկայումս ալը արկղն ալ ևս չկայ, չգիտենք թէ է եղել: